

ՀՏԴ 911.3(479.243)

Աշխարհագրություն

Արթուր ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Մարտունու շրջանի Խերխանի հիմնական

դպրոցի աշխարհագրության ուսուցիչ

Էլ. հասցե՝ artur.abrahamyan.1122@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺԻ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1994թ. զինադադարից հետո Արցախի Հանրապետությունում տեղի ունեցած տարբեր բնույթի գործընթացները որոշակի ներգործություն են ունեցել գյուղական բնակչության բնական շարժի վրա՝ առաջացնելով տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական և, ինչու չէ, քաղաքական տիպի խնդիրներ: Հավելենք, որ պետության կողմից ժողովրդագրական քաղաքականության գիտական հիմունքներով մշակման ու կիրառման համար մեծ կարևորություն ունի ԱՀ գյուղական բնակչության բնական շարժի վերլուծությունն ըստ շրջանների: **Բանալի բառեր**՝ բնական աճ, մարդահամար, ծնելիության գործակից, բնական շարժ, պտղաբերության տարիք, սեռատարիքային կազմ, մշտական բնակչություն, տնային տնտեսություն:

А. Абрамян

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

После прекращения огня 1994 года различные процессы, происходящие в республике Арцах оказали определенное влияние на естественное движение сельского населения, вызывая экономическое, социальное, демографическое и почему не не политические вопросы. Добавим что для лучшей демографической политики с научном основанием со стороны государства имеет большое значение анализ естественного стока сельского населения в республике Арцах.

Ключевые слова: естественный рост, перепись, коэффициент рождаемости, естественное движение, возраст плодородие, половой и возрастной состав, постоянное население, домашняя экономика.

A. Abrahamyan

THE NATURAL MOVEMENT OF THE RURAL POPULATION OF ARTSAKH THEIR MODERN FORECAST AND FEATURES

Following the 1994 ceasefire various processes, occurring in the republic of Artsakh had a certain impact on the natural movement of the

rural population causing economic social, demographic and why not political issues. We add that for a better demographic policy with a scientific basis is of great importance analysis of the natural runoff of the rural population in the republic of Artsakh.

Key words: *natural growth, census, birth rate, natural movement, age fertility, sexual and age composition, permanent population, home economy.*

Պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում Արցախի զարգացման ներքին և արտաքին պայմանների ազդեցության հետևանքով լուրջ, հաճախ նաև ճակատագրական փոփոխություններ են կատարվել բնակչության միգրացիաների, տեղաբաշխման և ժողովրդագրական տարբեր գործընթացներում: Արցախի Հանրապետության բնակչության մեջ վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական համակարգի վերափոխումները զգալի դրսևորումներ են ունեցել գյուղական բնակչության բնական շարժընթացի առանձնահատկությունների վրա: Ուստի աշխատանքի նպատակն է բացահայտել ԱՀ գյուղական բնակչության բնական շարժի վրա ազդող գործոնները, շրջանային մակարդակով համեմատություններն ու առանձնահատկությունները, արդի վիճակը, պատճառահետևանքային կապերը: Ստացված փաստական նյութերը և հետազոտության արդյունքները կարող են կիրառվել ԱՀ գյուղական բնակչության բնական շարժի արդի վիճակը գնահատելու և կարգավորման արդյունավետ քաղաքականություն մշակելու համար:

1994թ. զինադադարից հետո գյուղական բնակչության ծնելիության բացարձակ թիվը ԱՀ-ում աճել է գրեթե 1.5, իսկ հարաբերական ցուցանիշը՝ մոտ 1.3 անգամ: Դրան զուգահեռ, գյուղական բնակչության մահացության բացարձակ թիվը աճել է 1.08, բայց հարաբերական ցուցանիշը նվազել 0.9 անգամ (տեղի ունեցած փոփոխությունների մասին տե՛ս աղյուսակ 1-ում ներկայացված ցուցանիշները): Եթե մահացության բացարձակ թվի աճն ինչ-որ չափով պայմանավորված է գյուղական բնակչության բացարձակ թվի ավելացումով (1995-2016թթ. գյուղական բնակչությունն աճել է մոտ 1.2.), ապա գյուղական բնակչության մահացության հարաբերական ցուցանիշի նվազելը պայմանավորված է սոցիալական պայմաններով, առողջապահական համակարգի ընդլայնումով, գյուղական բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակում տեղի ունեցած փոփոխություններով: 2017թ. դրությամբ Արցախի գյուղական բնակչության մահացության գործակիցը 2001թ. համեմատությամբ ավելացել է 1.0%-ով կամ մոտ 20.5 տոկոսով: Ծնելիության և մահացության ցուցանիշների վերը նշված փոփոխությունների պատճառով 2017թ. ԱՀ գյուղական բնակչության բնական աճի գործակիցը կազմել է 6.1%, որը 1995թ. համեմատությամբ ավելացել է 2.1 անգամ:

ԱՀ գյուղական բնակչության բնական շարժընթացը (1995-2017թթ.)
[Աղյուսակ 1]

Տարի	Ծնվ.	Մահ.	Բն. աճ	Գործակիցը (1000 բնակչի հաշվով) %			ԱՀ գյուղական բնակչ. թիվը՝ (հազ.)
				Ծնելիություն	Մահաց.	Բն. աճ	
1995	745	586	159	13.5	10.6	2.9	55 200
1997	808	610	198	13.4	10.1	3.3	60 200
1999	829	618	211	12.7	9.4	3.3	65 400
2001	1144	556	588	17.1	8.3	8.8	67 000
2003	952	653	299	14.0	9.6	4.4	67 900
2005	872	620	252	13.0	9.2	3.8	67 200
2006	900	630	270	13.4	9.4	4	66 900
2007	886	647	239	13.2	9.6	3.6	67 200
2008	1028	699	329	15.3	10.4	4.9	67 200
2009	1281	673	608	19.1	10.0	9.1	67 200
2010	1312	747	565	19.3	11.0	8.3	68 100
2011	1130	716	414	16.6	10.5	6.1	68 200
2012	1087	660	423	15.7	9.6	6.1	68 800
2013	1028	690	338	14.9	10.0	4.9	67 300
2014	982	688	294	15.2	10.7	4.6	67 400
2015	1086	671	415	17.0	10.5	6.5	63 000
2016	1109	633	476	17.5	10.0	7.5	64 000
2017	976	589	387	15.3	9.3	6.1	63 700

1995-2017թթ. Արցախի գյուղական բնակչության ծնելիության գործակիցն ավելացել է 1.3, իսկ բնական հավելաճի գործակիցը՝ 2.6 անգամ: 1995-2017թթ. գյուղական բնակչության բացարձակ թիվն ավելացել է 1.2 անգամ, սակայն տեղի է ունեցել մահացության բացարձակ թվի ավելացում՝ գործակցի նվազումով:

2008-2017թթ. ընթացքում հանրապետությունում գյուղական բնակչության միջին տարեկան բնական աճը կազմել է 425 մարդ, իսկ բնական հավելաճի միջին տարեկան գործակիցը 6.4‰: Վերջինս այդ ընթացքում ավելացել է 2.5‰-ով:

ԱՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության տեղեկագրերում պարունակվող փաստական նյութի հիման վրա կազմել ենք առանձին շրջանների բնական շարժի ցուցանիշները և դրանց փոփոխությունը 2005 և 2015 թվականների մարդահամարների արդյունքների հիմքի վրա: Հաշվի առնելով, որ ԱՀ շրջաններում (բացի Շուշիի շրջանից) բնակչության ճնշող մեծամասնությունը գյուղաբնակ է, հետևապես Աղյուսակ 2-ի տվյալները գրեթե նույնությամբ կարտահայտեն շրջանների գյուղական բնակչության շարժընթացի մոտավոր պատկերը:

Շրջանային կտրվածքով 2005 և 2015թթ. Աղյուսակ 2-ի վերլուծությունից պարզվում է որ.

- Բացի Հադրութի և Շահումյանի շրջաններից՝ մյուսներում նկատվել է բնակչության ծնելիության գործակցի ավելացում, իսկ բնական աճի գործակցի ավելացում տեղի է ունեցել Հադրութից, Շահումյանից, Քաշաթագից բացի մյուս շրջաններում:

- ծնելիության գործակցի և բնական աճի բարձր (3-‰-ից) ցուցանիշ է գրանցվել Ասկերանի, Մարտունու և Շուշիի շրջաններում:

● Բնական աճի գործակիցը նվազել է Հաղրութի, Շահումյանի և Քաշաթաղի շրջաններում, որտեղ գյուղական բնակավայրերի ընդգրկվածությունը տարաբնակեցման համակարգում թերի է, առկա են բնակչության կենսագործունեության ցիկլերի իրականացման դժվարին պայմաններ, և ունեն ծայրամասային դիրք:

● Բացի Ասկերանի, Հաղրութի և Մարտունու շրջաններից՝ մյուսներում առկա է մահացության գործակցի ավելացում, որն ամենաբարձրն է Քաշաթաղի շրջանում՝ 1.4‰:

Բնակչության բնական աճի ամենաբարձր ցուցանիշը հանրապետությունում գրանցվել է 2008թ. հոկտեմբերի 16-ի Արցախյան Մեծ հարսանիքին հաջորդած 2 տարում¹: Այսպես՝ 2009թ.-ին 1000 բնակչի հաշվով ԱՀ գյուղական բնակչության բնական հավելաճի ցուցանիշը կազմել է 9.1‰:

ԱՀ բնակչության շարժընթացը՝ ըստ շրջանների
[Աղյուսակ 2]

Շրջաններ	2005			2015			Փոփոխությունը /2005-2015թթ.-ին/		
	Ծ	Մ	Բս	Ծ	Մ	Բս	Ծ	Մ	Բս
Ք. Ստեփանակերտ	15.0	8.2	6.8	20.3	8.4	11.9	5.3	0.2	5.1
Ասկերանի շրջան	10.6	10.8	-0.2	14.6	9.8	4.5	4.0	-1	4.7
Հաղրութի շրջան	15.7	10.9	4.8	14.4	10.2	4.3	-1.3	-0.7	-0.5
Մարտակերտի շրջան	15.6	12.1	3.5	17.3	12.2	5.1	1.7	0.1	1.6
Մարտունու շրջան	13.3	10.7	2.6	16.3	9.4	6.9	3	-1.3	4.3
Շահումյանի շրջան	20.4	1.6	18.8	16.8	2.6	14.2	-3.6	1	-4.6
Շուշիի շրջան	14.1	6.4	7.7	18.3	6.9	11.3	4.2	0.5	3.6
Քաշաթաղի շրջան	17.6	3.0	14.6	17.8	4.4	13.4	0.2	1.4	-1.2

Մահացության գործակցի համեմատաբար բարձր ցուցանիշով առանձնանում են Մարտակերտի և Հաղրութի շրջանները, որտեղ մահացության ցուցանիշը կազմում է համապատասխանաբար 12.2‰ և 10.2‰²: Դրանք համեմատելով Աղյուսակ 3-ում բերված գյուղական բնակչության տարիքային բաշխման հետ՝ կարելի է ասել, որ մահացության գործակցի բարձր ցուցանիշները պայմանավորված են նշված շրջաններում գյուղական բնակչության մեծահասակների մասնաբաժնի ավելացմամբ: Այսպես, 80-ից բարձր տարիքի գյուղական բնակչության բաժինը Մարտակերտի շրջանում 5% է, Հաղրութի շրջանում՝ 4.4%, իսկ Մարտունու շրջանում՝ 4.2%: Ընդ որում, եթե համեմատելու լինենք 1-ից ավելի քաղաքային բնակավայրեր ունեցող Քաշաթաղի և Մարտունու շրջանների՝ 80-ից բարձր տարիքի քաղաքային բնակչության ցուցանիշները, ապա կլինի Քաշաթաղի շրջանի համար 0.4%, իսկ Մարտունու շրջանի համար՝ 3.4%:

¹ Տե՛ս **Արթուրյան Ա.**, ԼՂՀ քաղաքային բնակավայրերի ժողովրդագրական գործընթացների վերլուծությունը (20-րդ դարի վերջից մինչև 2015թ.), (Արցախի Հանրապետության կազմավորման 25-րդ տարեդարձին նվիրված գիտական ընթերցումներ, Պրակ 1): Ստեփանակերտ, 2016, էջ 34:

² ԼՂՀ ԱՎԺ Ժողովրդագրական ժողովածու: Ստեփանակերտ, 2017, էջ 11-12:

Արցախի Հանրապետության բնակչության տարիքային բաշխումը՝ ըստ շրջանների գյուղական և քաղաքային բնակավայրերի կտրվածքով (2015թ. մարդահամարի արդյունքներով) [Աղյուսակ 3]

Տարիքային խումբը	Ամերանի գյուղական	Ամերանի քաղաքային	Հայրուժի գյուղական	Հայրուժի քաղաքային	Մարտակերտի գյուղական	Մարտակերտի քաղաքային	Մարտունու գյուղական	Մարտունու քաղաքային	Շահումյանի գյուղական	Շահումյանի քաղաքային	Շուշիի գյուղական	Շուշիի քաղաքային	Քաջաթալի գյուղական	Քաջաթալի քաղաքային
0-4	1275	164	775	285	1390	453	104 2	756	288	85	74	405	921	393
5-9	1181	153	774	240	1386	412	100 9	797	311	68	73	398	839	382
10-14	1050	108	633	230	1224	412	100 7	658	251	63	10 7	318	687	321
15-19	1112	120	710	230	1059	345	888	546	243	50	11 1	328	564	238
20-24	1079	152	718	256	1040	293	857	595	167	56	79	331	619	290
25-29	1234	198	719	273	1235	430	101 6	753	189	66	83	355	729	377
30-34	1113	172	578	280	1159	362	807	679	180	55	59	400	652	329
35-39	1030	114	604	247	974	341	699	625	135	53	80	294	455	242
40-44	810	97	493	188	688	253	673	494	127	32	72	229	390	209
45-49	845	108	477	166	618	198	740	466	94	31	54	191	365	174
50-54	896	147	490	153	837	205	859	521	133	43	69	233	413	209
55-59	842	133	485	146	854	210	766	590	119	42	77	222	478	177
60-64	637	83	375	135	623	153	582	373	75	12	47	131	308	147
65-69	550	67	287	97	448	135	423	306	42	10	39	89	165	81
70-74	280	37	145	31	266	48	253	151	13	5	19	35	53	29
75-79	484	65	291	73	498	114	466	241	20	7	32	63	78	29
80-84	324	32	212	40	412	65	295	187	15	1	25	26	28	12
85+	274	14	183	32	342	49	245	108	8	1	25	16	12	5
Ընդ.	1501 6	1964	8979	310 2	1505 3	447 8	126 27	884 6	2410	68 0	11 25	4064	775 6	364 4
0-15	3741	454	2349	799	4236	135 2	329 0	236 7	906	22 7	27 5	1220	255 8	115 3
16-62	9136	1262	5372	1981	8602	2651	7431	5347	1389	421	683	2561	4763	2282
63 +	2139	248	1258	322	2188	475	1906	1132	115	32	167	283	435	209

Վերջինս բացատրվում է նրանով, որ 2013թ. Ճարտար գյուղական համայնքը ստացավ քաղաքի կարգավիճակ:

1994 թվականին հաջորդող տարիներն ԱՀ-ում ուղեկցվեց ծնելիության բռնկումով: Դա բացատրվում է նախ զինադադարի կնքմամբ, հետո տնտեսության ձևերի փոփոխմամբ, մասնավորապես սեփականաշնորհմամբ: Դրա շնորհիվ բարձրացան գյուղական բնակչության ամուսնության գործակիցը և ծնունդը: Պատերազմից հետո շատ ընտանիքներում խախտված վերարտադրությունն ընթացքի մեջ մտավ և

ծնվող երեխաների թիվն ավելացավ: Ծննդաբերության գործակիցը բարձրացավ նույնիսկ պտղաբերության բարձր տարիքային խմբերում:

Բնակչության բնական շարժի իրավիճակը բնութագրող կարևորագույն գործոններից են ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը, պտղաբերության տարիքի բնակչության բաժինը ընդհանուր բնակչության մեջ, սոցիալական պայմանները, բնակչության կենսամակարդակը և այլն¹: 2012-2016թթ. տվյալների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ գյուղական բնակչության մեջ պտղաբերության գործակցի մեջ համեմատաբար աճ է գրանցվել (2.3-ից բարձրացել է 2.5):

*Ծնվածների բաշխումն ըստ ծննդի կարգի՝ գյուղական բնակավայրերում
(2013-2016թթ., %-ներով)*

[Աղյուսակ 4]

Հերթական ծնունդը	2013թ.	2014թ.	2015թ.	2016թ.
Առաջին	33.8	30.7	28.8	29.0
Երկրորդ	28.5	29.8	28.3	27.6
Երրորդ	20.1	21.2	23.3	20.2
Չորրորդ	10.7	8.2	11.6	12.5
Հինգերորդ և բարձր	6.9	10.1	8.0	10.7

Աղյուսակ 4-ի տվյալների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ գյուղական բնակավայրերում ծնվածների բաշխման երրորդ և չորրորդ ծննդի կարգի մեջ բավականին տարբերություն կա, իսկ չորրորդ և հինգերորդ ու բարձր ծննդի կարգի միջև տարբերությունը քիչ է: Սա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ գյուղական բնակավայրերում ընտանիքի կազմավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեն պետական միջոցներից հատկացվող ֆինանսական օգնությունները, կառուցվող բնակարանները և այլն:

Ծնելիության ընդհանուր գործակցի վրա լուրջ ազդեցություն է ունեցել մի կողմից կանանց ընդհանուր թվի մեջ պտղաբերության տարիքի կանանց տեսակարար կշռի փոփոխությունը, իսկ մյուս կողմից՝ այդ տարիքի կանանց տարիքային խմբերի անբարենպաստ հարաբերակցությունը: Վերջինս դրսևորվում է նաև արդի ժամանակներում: Եթե 2012թ. 20 տարեկանից ցածր կանանց ծնելիության տարիքային գործակիցը հազար կնոջ հաշվով կազմել է 28.5‰, ապա 2016թ. նույն ցուցանիշը նվազել է և դարձել 15.9‰: Դրան հակառակ բավականին բարձրացել է 35-39 տարեկան կանանց ծնելիության տարիքային գործակիցը, որը 2012թ. 26.0‰-ից 2016թ. բարձրացել է և կազմել 62.1‰²:

Գյուղական բնակչության մեջ առաջին անգամ ամուսնացողների միջին տարիքը (ըստ շրջանների 2012-2016թթ.) թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց մոտ նվազել է: Այսպես, առաջին անգամ ամուսնացողների միջին տարիքը

¹ Տե՛ս Պոտոյան Ա., Գրիգորյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղի գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-ժողովրդագրական հիմնախնդիրները, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր (Բնագիտական), Ստեփանակերտ, 2016, էջ 63-67:

² ԼՂՀ ԱՎԾ Ժողովրդագրական ժողովածու: Ստեփանակերտ, 2017, էջ 32:

կանանց մոտ 2012թ. կազմել է 24.1 տարի, իսկ 2016թ.՝ 23.1: Տղամարդկանց մոտ նույն ցուցանիշը 2012թ. կազմել է 27.9, իսկ 2016թ.՝ 26.8:

Այսպիսով՝ վերլուծության արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ.

1. ԱՀ գյուղական բնակավայրերում բնական աճի դրսևորման շարժառիթները բազմազան են: Դրանք անմիջական կախվածության մեջ են գտնվում երիտասարդների ամուսնության տարիքից: Վաղ տարիքում ամուսնացող կանայք ավելի շատ երեխաներ են ունենում:

2. ԱՀ շրջանների գյուղական բնակչության բնական շարժի ցուցանիշների միջև տարբերությունները պայմանավորված են մի շարք գործոններով, մասնավորապես առանձին շրջանների աշխարհագրական դիրքով և սոցիալ-տնտեսական արդի իրավիճակով:

3. 2011-2013թթ. գյուղական բնակչության մեջ ծննդաբերության անկում նկատվեց, ինչը մասնակիորեն կարելի է բացատրել բնակչության տարիքային կազմի փոփոխությամբ, որի հետևանքով բնակչության վերարտադրության տեմպերը և ծննդաբերության ընդհանուր գործակիցը սկսել են նվազել: Տարիքային կազմի փոփոխությունը զուտ ժողովրդագրական բնույթի գործոնների հետևանք է, սակայն կարող է հանգեցնել նաև ծննդաբերության ընդհանուր գործակցի բարձրացման՝ պտղաբերության տարիքի կանանց համեմատաբար բարենպաստ կազմի դեպքում: 2014թ. ԱՀ գյուղական բնակչության մեջ ծննդաբերության գործակցի բարձրանալն առավելապես բացատրվում է սոցիալ-տնտեսական գործոններով, ուստի անհրաժեշտ է առաջիկա տարիներին ուշադրության կենտրոնում պահել և պետական բյուջեից ավելի շատ ֆինանսական միջոցներ տրամադրել նշված գործոնների հավասարակշռությունը պահպանելու համար:

4. Մահացության գործակցի համեմատաբար բարձր ցուցանիշով առանձնանում են Մարտակերտի և Հադրութի շրջանները: Այստեղ մահացության գործակցի բարձր ցուցանիշները պայմանավորված են նշված շրջաններում գյուղական բնակչության մեջ մեծահասակների մասնաբաժնի ավելացմամբ: Սակայն այդ շրջաններն, ի զարմանս բոլորի, աչքի են ընկնում ծնելիության բարձր ցուցանիշներով:

5. Մահացության բարձր ցուցանիշներ առաջիկա տարիներին կարելի է կանխատեսել նաև Մարտունու շրջանի համար:

6. Գյուղական բնակչության թվաքանակի շարժընթացի վրա էական ազդեցություն ունի գյուղական բնակավայրերում մշակութային, առողջապահական, առևտրական, կրթական սպասարկումը:

7. Հանրապետության բնակչության բնական շարժն առավել սուր դրսևորումներ ունի բնակչության թվաքանակով փոքր գյուղական բնակավայրերում:

Արցախի Հանրապետության գյուղական բնակչության շարժի վրա որոշակի նեգործություն են ունեցել ոչ միայն գյուղում իրականացվող ագրարային քաղաքականությունը, այլև ժողովրդական տնտեսության

ճյուղերի ինդուստրիալ հիմունքներով վերափոխումը, մասնավորապես, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության մեջ դրսևորվող և անընդհատ ծավալվող նոր կապերը:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ա., ԼՂՀ քաղաքային բնակավայրերի ժողովրդագրական գործընթացների վերլուծությունը (20-րդ դարի վերջից մինչև 2015թ.), Գիտական ընթերցումներ Պրակ 1: Ստեփանակերտ, 2016, 169 էջ:
2. Արցախի կանայք և տղամարդիկ: Վիճակագրական գրքույկ: Ստեփանակերտ, 2016, 121 էջ:
3. Ժողովրդագրական իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում (վիճակագրական ժողովածու): Ստեփանակերտ, 2015, 67 էջ:
4. Լեռնային Ղարաբաղը թվերով (վիճակագրական գրքույկ): Ստեփանակերտ, 2015, 107 էջ:
5. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տարեգիրք 2008-2014թթ., Ստեփանակերտ, 2015, 337 էջ:
6. ԼՂՀ ԱՎԾ Ժողովրդագրական ժողովածու: Ստեփանակերտ, 2017, 63 էջ:
7. Մանասյան Մ., Սուլյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման արդի խնդիրներն ու կատարելագործման ուղիները: Կրթությունը գիտությունը Արցախում, 3-4, 2007, 165 էջ:
8. Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն: Երևան, 2014, 551 էջ:
9. Պոտոսյան Ա., Գրիգորյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-ժողովրդագրական հիմնախնդիրները, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր (Բնագիտական): Ստեփանակերտ, 2016, 148 էջ:

Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՄՆ կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ 18AK-005 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ. Ավագյանը: